

811.163.41'282.2(497.11-12)

811.163.41'37

https://doi.org/10.18485/kij.2018.65.3_4.2

ТАЊА З. МИЛОСАВЉЕВИЋ*
 Институт за српски језик САНУ
 Београд

Оригинални научни рад
 Примљен: 05. 11. 2018.
 Прихваћен: 15. 11. 2018.

СИНОНИМСКИ РЕД КАО ОДРАЗ ЛИНГВОКУЛТУРНИХ СПЕЦИФИЧНОСТИ ДИЈАЛЕКАТСКОГ ЛЕКСИЧКОГ СИСТЕМА**

Актуелност предложене теме проистиче из тежње савремене словенске лингвистике ка систематизацији дијалекатске лексике, системском описивању лексичких јединица, интерпретирању њихових међусобних односа и екстраховању лингвокултурних специфичности дијалекатских система. Лексичка синонимија представља један од најпродуктивнијих механизма попуњавања одређених концепата на дијалекатској језичкој слици света и манифестује карактеристичне црте категоризације и концептуализације стварности конкретне дијалекатске језичке личности. Процес формирања синонимских редова у народним говорима укључује сликовито и емотивно преосмишљавање реалности, компоненте традиционалне културе колектива и његов наивни поглед на свет. Циљ рада је анализа многочланих синонимских редова којима је репрезентована језичка слика човека у говорима југоисточне Србије са аспекта когнитивне семантике и лингвокултурологије. Теоријске претпоставке проверићемо на примерима најбројнијих синонимских редова у антропографској лексичкој призренско-тимочког дијалекта српског језика. Пресек првих петнаест најбројнијих синонимских редова у категоријама квалификације и номинације мушких и женских лица у говорима југоисточне Србије потврђује тенденцију дијалекатске језичке личности да вербално обележи негативне људске особине. Укупна статистика негативних вербалних репрезентација показује да пет најбројнијих синонимских редова садржи следећа идентификациона семантичка обележја 'глуп' (257 лексичких ознака), 'лењ' (173), 'неуредан' (168), 'брбљив' (151), 'непоуздан' (133). Многочлани синонимски редови профилишу друштвено пожељну слику човека, која је архетипски утиснута у свести човека са југоистока Србије као прототип у односу на који се припадници говорне заједнице процењују. За представнике југоисточних

* tanja77nis@gmail.com

** Овај рад настао је у оквиру пројекта „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора” (ЕДБ 178020), који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је у форми постер-реферата презентован на XVI Међународном конгресу слависта, одржаном у Београду 20–27. августа 2018. године.

српских говора прототипичан мушкарац је интелигентан, радан, психички стабилан и поштен, а прототипична жена је честита, уредна, мудра и вредна.

Кључне речи: синонимски ред, дијалекатска језичка слика света, лингвокултурне специфичности, говори југоисточне Србије.

Основна тема рада јесте синонимски ред као начин репрезентације језичке слике човека и као одраз лингвокултурних специфичности дијалекатског лексичког система.¹ Актуелност предложене теме проистиче из тежње савремене словенске лингвистике ка систематизацији дијалекатске лексике, системском описивању лексичких јединица, интерпретирању њихових међусобних односа и екстраховању лингвокултурних специфичности дијалекатских система. Полазећи од чињенице да синонимски односи представљају посебан модел интерпретације објективне стварности и да је лексичка синонимија један од најпродуктивнијих механизма попуњавања одређених концепата на језичкој слици света, у раду ће бити проверена хипотеза на који начин и у којој мери синонимски редови рефлектују специфичне језичке и културне црте и одсликавају менталитет дијалекатске личности и њен наивни поглед на свет. Многочлане синонимске редове проучавамо с когнитивносемантичког и лингвокултуролошког аспекта. Когнитивносемантички приступ обезбеђује издвајање интегралних и диференцијалних сема у значењима синонима, уочавање денотативних, сигнификативних и конотативних разлика, разоткривање значењских нијанси које се актуелизирају у испитиваним говорима и проучавање улоге синонимије у репрезентацији језичке слике света, нарочито дијалекатске језичке слике човека као њеног најкомплекснијег фрагмента.² Когнитивистички приступ лексичко-семантичком проучавању синонимских редова подразумева реконструкцију читавог система представа, асоцијација и оцена носилаца дијалекта, а антропоцентричка парадигма у жижу научне пажње ставља човека који је истовремено и субјекат и објекат језичке слике света. Лингвокултуролошка анализа усмерена је на истраживање културног фона синонима, дешифровање културних кодова и препознавање црта менталитета говорника призренско-тимочке дијалекатске области.

Циљ рада је испитивање улоге синонимских редова у дијалекатској репрезентацији слике човека као централног фрагмента језичке слике света. Постављени циљ могуће је остварити реализацијом следећих задатака: издвајањем многочланих синонимских редова из семантичког поља 'човек', утврђивањем тематских сфера које се одликују активном синонимијом и идентификовањем

¹ „Синонимы не только несут в себе смысловую нагрузку, но, объединяясь в группы слов, стремятся с наибольшей полнотой и глубиной демонстрировать представления об окружающем мире” (Хисамова-Хиснатулина 2016: 97).

² Језичка слика човека у науци се интерпретира као језички одраз знања и представа човека о самоме себи, о својим особинама, стањима и деловању, о другим људима и међуљудским односима (Покровская 2008: 9).

најзначајнијих когнитивносемантичких ознака слике човека на језичкој слици света призренско-тимочких говора. Поимање човека у свеукупности његовог телесног, духовног и друштвеног бића, вредновање естетских, карактерних и моралних особина личности и на основу субјективне оцене формирање колективног суда о пожељним, односно непожељним својствима и креирање представе о прототипу, утиснути су као фонски елементи у најдубљим слојевима семантичке структуре речи о човеку сакупљених у збирку под насловом *Антропографски речник југоисточне Србије* (Богдановић 2016). Лингвоантрополошки потенцијал тематског дијалекатског речника Н. Богдановића очигледан је у самом наслову, чију детерминанту *антропографски* аутор објашњава значењем „онај што описује човека”, а о природи грађе каже „оно што ми издвајамо за састав ове збирке тиче се непосредно човека као природног и социјалног бића” (Богдановић 2016: 5), са тежњом да овај фонд дијалекатске лексике посведочи „о човековом бивствовању на једном простору српске националне и језичке територије, о поимању његове суштине, о схватању његових физичких и психичких карактеристика, као и социјалне породице...” (Богдановић 2016: 7).

Хипотезу да је могуће реконструисати дијалекатску језичку слику човека на основу испитивања многочланих синонимских редова проверићемо у категоријама квалификације и номинације мушких и женских особа. Резултате анализе квантитативних вредности, састава и семантичке организације синонимских редова представимо табеларно. У табели је дато петнаест најбројнијих редова синонима за три испитиване категорије.

Прилог 1. Најбројнији синонимски редови са архисемом 'човек' у говорима југоисточне Србије

Квалификација	Номинација мушке особе	Номинација женске особе
'луд' (65)	'глуп човек' (143)	'бестидна жена' (121)
'глуп' (64)	'лењ човек' (127)	'неуредна жена' (60)
'обестан' (58)	'непоуздан човек' (100)	'глупа жена' (50)
'слаб' (57)	'брбљив човек' (94)	'лења жена' (46)
'мршав' (42)	'обестан човек' (86)	'зла жена' (44)
'неуредан' (41)	'зао човек' (85)	'брбљива жена' (40)
'хром' (30)	'неуредан човек' (67)	'непоуздана жена' (33)
'дебео' (29)	'халапљив човек' (56)	'мршава жена' (32)
'тврдоглав' (28)	'мршав човек' (44)	'халапљива жена' (29)

'који је са телесном маном' (27)	'немиран човек' (44)	'жена са говорном маном' (24)
'низак' (25)	'хром човек' (43)	'хрома жена' (23)
'рохав' (23)	'низак човек' (42)	'чупава жена' (23)
'брбљив' (21)	'луд човек' (41)	'луда жена' (21)
'халапљив' (21)	'шкрт човек' (41)	'обесна жена' (21)
'чупав' (20)	'сиромашан човек' (40)	'дебела жена' (21)

Заједнички именитељи репрезентата јесу денотативна компонента високог ранга 'човек' и компонента објективне оцене 'негативна особина'. Колектив перципира типичне психичке или физичке црте као доминантна својства личности, и, процењујући их у односу на прототип, креира лексичку ознаку у чији садржај уноси свој вредносни суд. Стога, језичке јединице овога типа садрже субјективно-аксиолошке значењске елементе, који чине конотативни макроплан њихове семантичке структуре. Сет субјективних семантичких чинилаца пуни денотативно значење лексема емотивним и експресивним садржајем и нијансира га одређеним степеном експресивности и афективним тоналитетом. Доминанта синонимског реда експресивно је најнеутралнија, док се остали конституенти градативно распоређују према интензитету емотивно-експресивних компонента. Избор лексичке варијанте зависи од говорне ситуације и комуникативног циља. Неформални карактер колоквијалног дискурса дијалекатској језичкој личности омогућава слободнији језички израз и обезбеђује флексибилнија комуникациона средства, тако да носилац дијалекта бира синониме снажнијег интензитета и тоналитета да изрази свој став, суд, презир, негодовање према појави која се датом речју именује и на тај начин пројектује менталитет заједнице и њен наивни поглед на свет.

У класи 'особина' доминирају придевске лексеме којима се квалификују умно поремећена и умно ограничена особа, што показује да су интелектуална својства на врху вредносне скале у наивном поимању људских особина. Носиоци југоисточних српских говора лудило и глупост перципирају као најнепожељније црте личности, а когнитивносемантичка анализа синонима са идентификационим семантичким обележјима 'луд' и 'глуп' показала је да се на језичкој слици човека ове говорне зоне бистар ум сматра основном општељудском и индивидуалном вредношћу, те да је важан оријентир духовног и социјалног благостања. Лингвокултурне карактеристике читавају се у концептуализацији менталних активности првенствено као значајног стожера здраве људске заједнице, а неретко се доводе у везу и са другим дисфункционалним особинама личности, као што су неурачунљивост, променљивост расположења, емоционална нестабилност, плаховитост, непромишљеност, односно са недостатком образовања, непросвећеношћу, социјалном учмалошћу, простотом, наивношћу, незрелошћу,

несналажљивошћу. Појмовна слика о умним способностима формализује се у језичком изразу и рефлектује у сложеној семантичкој организацији вербалних ознака са идеографским вредностима 'луд' и 'глуп', које се у неким значењским сегментима преклапају или допуњују. Говорници уочавају да се губитак разума испољава у неколико ступњева, да лудило има различите појавне фазе – од блажег поремећаја, занесености, преко склоности ка психички нестабилном и незрелом понашању, до тежих облика душевног обољења, и та се колективна запажања на језичкој слици света манифестују бројним синонимским редом квалификатива градивно конституисаном према интезитету присуства негативне особине: *блѐсаст, луџкас, луџес, налуџичав, налуџњичав, намаџовичав, настрџаничав, нашашиџавичав, нашашиџњичав, сулуџничав, сулуџњичав* („помало луд”); *блѐсав, вртоглав, завутнут, нечѐвезан, шалабав, шџнтав, шумоглав, шупљоглав, шуждав* („блесав, шашав, ђакнут, сулуд, незрео”); *брљав, брљив, некасветан, нечамузан, нечамушан, плиткоуман, слабоуман, слутан, џлнут* („умно поремећен, луд”). Овом реду прикључују се придеви са интегрално-диференцијалном семом 'глуп' који у семантичком саставу садрже допунске елементе 'ђакнут, луцкаст, сулуд', који идеографски обједињују низак интелектуални капацитет и нерационалне облике понашања: *будџлес, недоџкалан, недозрѐл, недосџлен, недџтаван, недопрџвен, недџтепан, залуван, зауљкав*. Заступљеност особине у мањој мери изражава се деминутивним придевским лексемама *глунавчџк, глупавишџк, лумџес, наблѐсњичав, набудџлес, наглупњичав, нашунтџавичав, попрџглупњичав, прџстачџк, слуњкав, слуткав* („помало глуп”). Ка врху скале интензитета гравитирају експресивне ознаке *блџнтав, туџтав, џџлав, џуџав, итуроглав, уњкав, заулав, муџтав*, где их ситуира значење „приглуп, попрџлично, подоста глуп”. Јединице *џнтиван, глупав, недџтупав, слуњав, неџкастрџен, неџтесан, тупав, улав, луав, лумав, плџјав, малоуман, малџмџзан, блѐнтав, залупен, утуџан, некасветан* реализују денотативни садржај 'умно ограничен', реферирајући на умно заосталу особу или особу која у одређеним ситуацијама показује особине недотупавости, при чему се актуелизује субјективно-аксиолошки план значења. У фокусу друштвене нетолеранције су мушке особе умањеног коефицијента интелигенције, за чију номинацију говорници југоисточне Србије располажу са чак сто четрдесет три пејоративне јединице: *џџта, алтџвиштина, џџџтина, џџча, џмза, џпља, џпиша, бајџван, балавур, бџнса, банџика, баџко, безвезњџк, бџлмез, блџјало, блѐнта, блѐсаваџ, блесавишџина, блѐско, блѐсоња, блѐшча, брљџтина, бубулѐјштина, будџала, будџалина, будџалинка, будџалка, будџалче, будџалџина, бутнџитрн, бџлван, глупавишџина, глупџан, глупџандер, глупарџина, глупѐрда, глупча, глупши, гњѐцало, дудулѐја, дупеглаваџ, жуљча, загуљара, загуљџтина, залупџџка, залупџџко, заулавџтина, маџмлаз, муљча, неведџа, недџзнавџтина, недџранимаџџа, недџтлџчѐнко, недџтлџчко, неџтрепџтина, џштурџтина, склџџка, слѐпча, слунча, смлатџџтина, смџтља, сулупџина, суртук, тикван, тлџџман, тлџнџик, токмаџк, торлаџк, тотџбџк, тулпуџина, тупџан, туџпација, туџпча, туџта, туџтавко, туџтавиштина, туџтмаџк, туџтубџја, туџтубџк, туџтубџан, туџтулѐја, туџтумѐ, ту-*

тумраќ, туџало, туџмак, туџман, тутуња, туџмула, ћорћутук, ћувало, ћуртук, ћутук, ћућулајкан, шандрћко, шобња, шобп, штурча, шумоглавоња, шумоглавача, шунта, шушља, шьшкбн, шьшља... У категорији женских номинација синонимски ред са идентификационим семантичким обележјем 'глупа женска особа' по броју чланова је на трећем месту са педесет вербалних ознака, што учвршћује водећу позицију ове људске особине на листи најнепожељнијих: *алтавица, алтавитиња, аљотина, будалиња, будалинка, будаличка, будалка, глупариња, глупариња, глупача, глуперда, дортула, дудулеја, заулавотина, заулавотина, лувка, лудија, малоумница, мулка, мутла, оштуротина, скљца, смлатотина, смотла, тиквања, тутавица, тутубанка, тутубача, туџмула, улавница, улавка, улавитиња, џалка, џепаница, џепанка, шавла, штурна, шумоглавача...* Из оквира представе о прототипичном друштвено прихватљивом понашању искачу оне црте личности које су у блиској вези са квалификацијама 'луд' и 'глуп'. Појмовном вредношћу 'обестан' обједињене су лексеме које у свом семском саставу експликују неку од следећих сема: 'необуздан', 'разуздан', 'плаховит', 'прек', 'ћудљив', 'срдљив', 'бесан', 'склон свађи', 'склон насиљу': *аљав, аздисан, баксузес, бељаван, бељашан, брзгав, бркоок, вадобчан, вадобчлив, вапирес, вилењав, говедљив, громолесан, дрзгав, дујовит, дуноват, дулав, дурлес, дурлит, дурљав, дурноват, задорљив, заидљив, инатљив, маовит, надокљив, надокљичав, назорљив, назорњичав, нарављив, настњичав, натлапњичав, наџак, наџапит, наџапљив, наџапњичав, наџорљив, недодргав, недргав, нездригосан, пљјав, прав, разврзан, раздрнчен, раздрогав, саможиван, срчат, срчевит, узбрљив, узорњичав, усампасен, чапорљив, чандртав, чаљав, чепав, чупурес, џандрљив, џољав / азган, азганлија, аздижник, аздисоја, аздисотина, аздишљаќ, аздисанко, арамбаша, арамија, асија, бесник, бозгунџија, гороложник, громолесник, дурликапа, дурлоња, дурља, дуроња, дурча, задорица, задорко, задорџија, кавгалија, кавгација, кене, костреш, кострешко, наравлија, незгодија, пакожџија, пустаија, сампас, саможивник, саможивњак, самсов, свађација, табација, табетлија, темерутин, џуџулеја / џамика, беснара, бесница, беснуља, бештија, закачолка, кавгација, кострешка, подевачка, саможивница, сампасуља, свађацика, чопрљанка, џандрљивка...* Комплексна семантичка структура ових синонимских редова предочава особености менталитета носилаца југоисточних српских говора, чијој моралној осуди подлежу оне људске особине које ремете социјалну стабилност заједнице. Необуздана, конфликтна нарав, неконтролисана емоција, неприлагођеност понашајном обрасцу колектива препознати су као чиниоци нарушавања коректних друштвених односа, а црте личности које узрокују асоцијално владање појединца, обухваћене заједничким именитељем 'обестан' и језички маркиране са педесет осам придева и сто седам именица, класификоване су међу најнепожељније унутрашње карактеристике. Концепту обесне особе може се придружити појмовно близак, али интензитетом негативне афективности далеко слабији фрејм несташне особе, који укључује карактеристике личности као што су несташлук, непослушност, обешешаштво, које се прототипично везују за мушке особе: *антикрис, бедација, бедник, ворта-*

вурта, весвеселија, ветропир, вилоган, враг, враготер, вртодун, вртигуз, горолесник, ђавол, ђаволак, ђаволесник, ђилиптер, ђилкош, недодрж, недодржља, немајмир, несмирник, паламандра, сојтарија, суруија, чапкџ, џбрало, шакламан, шалабајзер, шашарма, шејтан, шушумига... Периферијом когнитивносемантичке структуре концепт обесног човека задире у орбите концептуализације лудости, док је концепту 'глуп' блиско наивно поимање тврдоглавог човека. Категоријална дифузност пресликава се у подударању извесних сегмената значења вербалних ознака ових апстрактних изванјезичких појава. Одлике карактера као што су својеглаво, ограниченост, задртост, не искључују и компоненту 'недогупавост', али је обавезно не садрже. Ред синонима са надређеним семантичким знаком 'тврдоглав' одржава дистинктивну позицију на језичкој слици света и репрезентује намеру говорника да диференцира карактерне црте од интелектуалних својстава, при чему обе стварносне категорије процењује изразито неповољно и котира их високо на негативном полу вредносне скале: *тврдоглавес, баксузес, бандоглавес, вапирес, главурданес, главурес, чапурес, бандоглав, бесловесан, биковит, дрвеноглав, забакљив, задрт, забрљив, зачепен, понастрањичав, начепен, недокажљив, неразборит, неразборљив, неразабран, опорит, самовласан, самовласен, самовољан, чапорљив, чапурљив, шијав...* И у овом сегменту карактеризације уочава се изнијансираност поседовања особине. Облици са деминутивним суфиксом *-ес(т)* језички дочаравају заступљеност унутрашње карактеристике у мањој мери, односно склоност особе да у прототипичној ситуацији реагује својеглаво, да показује особине тврдоглавог човека. У клиширани сценарио уклапа се неразумна особа, која безразложно, упорно остаје при своме, што прераста у доминантно психичко својство, на основу којег личност бива карактерно маркирана и језички квалификована од стране социјума. Говорници призренско-тимочке дијалекатске области изражену тврдоглавост најчешће повезују са умном ограниченошћу, а у везу са сниженим коефицијентом интелигенције доводе и неуредност, алкавост, физичку запуштеност. Брига о спољашњем изгледу, према схватању носилаца народних говора, у корелацији је са менталним развојем, чистоћа лица, тела, одеће еквивалентна је бистрини ума и чистоти духа. Свест о значају личне хигијене и спољашње уредности високо је развијена у југоисточним српским крајевима, о чему сведочи бројност придева и именица за денотацију неуредне особе и снажно испољена конотативна димензија њиховог значења: *алкав, ајтав, ајтосан, алав, влачопетав, галатан, галатљив, дрнав, дришав, дришљав, дрондав, дроња, дроњес, дропљав, дропљив, дртав, жвакав, жмукав, засмакљавен, кастрав, мришав, мусав, мусес, мбишав, неалјив, немит, олав, парцав, прчав, скапосан, смакљав, смакљосан, самдросан, сопасан, уачкан, чолпав, чолтав, чорљав, шљампав, штрокав / алкавац, алкавко, алваштина, алтов, алча, влачопетина, влачопетоња, дрипац, дрипља, дрипша, дришља, дрочља, дрочља, дроња, дроњча, дрочча, љопча, љопча, љопша, развлечотина, распаранда, смакља, смакљавко, смакљан, смакљоч, смакнотина, штрокаштина, штрокљан, штрокча / алвавица, алка, алкавица, алкавка, арамзада, буңцула, дрипла, дрљка, дрљна, дрљача, дрнда,*

дрóља, дрóпла, дрóпља, дрóпна, др́пла, др́пна, ђубриштáрка, жвáкна, смáкла, смáкљавка, смакљана, смакнóтина, смрдла, смрáдла, смрдљивка, смрдљуга, смрдна, иштрóкла, иштрóкна... Фрагмент неуредног човека, поред наведене појмовно-вербалне репрезентације укључује и чупаву и рохаву особу, које су на језичкој слици човека манифестоване богатим синонимским редовима: *чу́нав, чу́пес, рашчу́мен, чу́мав, чу́мљав, бућоглáвес, грѓурав, грчав, гркав, дурмес, ђумес, кóсат, кóсат, космурáт, котруљив, кудрав, скубав, смбкљав, тршав, тршљав...* „чупав”; *рошав, белодрóбас, бубуљав, бубуљас, бубуљичав, вргав, гучав, жбмбав, квргав, кочав, кочкав, крáстав, лунћав, луњав, нажбмбав, пршав, ушљáмен, шáнтав, шáнтив, шантињáв, шáргав, шкóбав, шóндрав...* „рохав”. Неуредност косе (разбарушеност, рашчупаност, замршеност, косматост) и рохавост лица (оспичавост, бубуљичавост, богињавост) спољашње су карактеристике личности које уобличавају и заокружују концепт човекове спољшњости и доказују да се ове особине конципирају као трајно психо-физичко стање човека.

Запажену позицију у концептуализацији телесних особина имају слабост и мршавост. Ове две категорије физичког стања човека у свести дијалекатске језичке личности нису јасно издиференциране, јер се обе поимају као одраз лошег здравља. Мала физичка снага, нејаки телесни састав, болешљивост, изнемоглост, исцрпљеност, онемоћалост од болести идеографски су знаци садржани у значењској структури придева са надређеним елементом 'слаб', који граде педесетседмочлани синонимски ред: *сла́б, слабоду́шан, слаботелéсан, слабужњáв, слабуњáв, áлипав, антиљáв, бóлан, бољжљив, бóлесан, бољшљив, болињáв, болишињáв, болњикав, болужњáв, болуњáв, бóљњав, изнемóгал, изњу́рен, исци́брен, испи́ен, исцибри́л, ичамрéл, ка́бав, ка́баван, кља́кав, кљо́кав, лавуњáв, ли́пав, малокáван, малокр́ван, маражљив, маразљив, метиљáв, ми́жав, мрледан, на́кажљив, недб́гав, недб́гљав, оп́лзал, орону́л, скапóсан, скр́ан, скљóкан, скр́кан, смóљав, супетљив, супетљичав, ћи́шкав, чу́ркав, чурукљив...* Наивне представе о слабости тела потенцијално укључују обележје 'мршав', а стереотип да су неухрањене особе најчешће и болесне или болешљиве посебно се читава у семантичком садржају лексичких ознака са доминантном семом 'мршав': *мршав, сýв, мршуљáв, сýвачк, сýвњичав, пи́жав, пи́жљав, пикљав, пла́тичас, спéкав, спекљóсан, áветан, ви́жљив, ви́жљас, ви́лтрес, ви́так, ви́ткас, ви́цкес, грчав, жгóљав, жóљав, здрпљóсан, коштели́в, коштили́в, углóбен, ци́брав, ци́гљав, цигуљáв, чивољан, чкóбав, цгóљав, цугљав, ци́гљас, ци́мраив, ци́мрав, ши́љав, шкóбав, шкóндрав, шпиртóсан, шти́кљав, шти́љав / áвет, вудало, грчља, гу́ља, жвоњбк, жгóља, жгóљча, кождер, коштели́ко, мрши́ак, мршоти́ја, пи́жа, пи́жља, пикља, пикљавац, пикља́вко, ци́броња...* / *гу́љка, жгóљна, кљеши́тавица, кљеши́турáча, кождеру́ља, ко́жла, ко́жља, коштели́ка, коштили́вка, коштили́ка, мрши́ојла, мршоти́ја, мршоти́лка, скáпна, спéкла...* За говорнике са овог подручја неухрањеност је непожељнија телесна особина од гојазности, иако оба физичка стања привлаче пажњу дијалекатске језичке личности. Недовољна ухрањеност повезује се са лошим здрављем, док се дебљина доводи у везу са психичком категоријом халапљивости. Одступање од прототипичне

међувредности у оба правца језички је показатељ односа колектива према референтима којима се негативна својства приписују, при чему се естетска компонента неутралише, а у први план избија стереотипно уверење да је спољашњи изглед одраз здравља и унутрашњег стања. Наивно запажање корелације између прекомерне телесне тежине и грамзивости, појмовно прожимање негативних полова две концептосфере и квантитет вербалних ознака за дате психо-физичке карактеристике специфичности су призренско-тимочке језичке слике човека. У семантичкој организацији придева којима се описује дебела особа: *алóсан, бумбула́ес, бумбула́јас, бумбура́т, бумбурéс, гма́чес, гме́чес, гојешљíв, дебелу́шас, дундес, мешина́т, обду́ван, óблес, паињака́т, тегáран, трбан, трбат, трбула́с, трбула́т, троуша́н, тупана́с, тупанес, шишкав, шке́мбав, шкемба́с, шкемба́т, шхе́мбав, шхе́мбас, шхе́мба́т*, поред семе високог ранга 'угојен', која је интегралног карактера, појављују се допунске компоненте које модификују садржај у неколико значењских праваца – 'низак', 'здепаст', 'великог стомака' и импликациона сема 'похлепан на јело', на основу којих се формира слика типичног дебелог становника југоисточне Србије (онизак, здепаст, израженог стомака, прождрљив). У непосредној значењској вези са дебљином је ниски раст: *гма́чес, гме́чав, гме́чес, дэгмечас, дозémчес, зде́пас, трупелáс, трупу́лес, изémчес, пуу́нав...*, непожељна особина са приметном вербалном интерпретацијом. Поред реализације идентификационог семантичког знака 'који има малу висину': *ни́сак, ма́јцак, маљозéс, озémчес, óмалечак, чу́чук, кратконóгас, кратконóђес...*, конституенти овога реда делом семантичке структуре задиру с једне стране у сферу прекомерне ухрањености, а са друге у домен телесне слабости (*мáлецк, мáнечк, грáв, ср́сав...*), чиме се број квалификатива у овој категорији повећава, што додатно учвршћује њену позицију на скали најнепожељнијих физичких особина. Најнеповољнији естетски утисак оставља ониска и подебела, здепаста мушка особа, с обзиром на број и експресивност лексичких варијетета којима се именује: *алча́к, ге́ца, дрдоња́к, жа́ба, жвóњк, кéпа, кепéц, кукендér, мајца́н, маљугáн, пр́цко, пр́цкóљ, прцо́љак, прчу́љак, цр́цко, црцо́рак, ср́са, ср́савац, ср́сољак, ср́сман, ср́савко...* Негативној аксиолошкој процени прекомерно ухрањених особа првенствено доприноси схватање односа према храни, које се као потенцијална компонента актуелизира на конотативном макроплану. Објективне негативне семе 'похлепан на јело', 'прождрљив', 'незасит', 'грамзив' присутне су у семантичком језгру придева *áведан, áветан, áлав, алотр́бан, др́чан, дрчљíв, éшан, једноцр́ев, јéшан, незáситан, ненајéдив, рабан, ла́чан, ла́чоран, алоб́итан, алау́нав, áмишан, гра́бив, малкосв́етан*. Инваријантно значење 'халапљив' пуни се експресивно-емотивним елементима, који у семантику придева уносе строги колективни суд и изразито негативну оцену. Да говорници призренско-тимочке дијалекатске области имају изузетно презрив однос према означеној карактерној црти, сведочи заступљеност синонимских редова 'халапљив човек' и 'халапљива жена' међу првих петнаест многочланих редова у категоријама мушке и женске номинације: *авédник, авети́ња, áла, ала́пљивац, алапљíвко, алоси́ја, алоси́на, алоб́итник, вур́ча, гладн́ик, гњétла, досреди́ја, др́цко,*

дрчко, дрчља, дрчљивко, дрчник, дрчногуз, ђувечар, ђувечлија, елац, ешник, изедница, изелица, изеца, изешник, јешко, јешник, капсомун, лакомитина, ламза, ламча, ланало, локман, локманџија, локмаш, незаситник, незаситњак... / аведница, аветиња, ала, алапљивица, аламанка, алобитница, гњетла, дрчна, дрчљивка, дрчна, дрчница, дрчногуза, ешница, жвакла, жвакна, жвакуља, изедница, изелица, изешница, лакомица, локманџика, макулџика, незаситница, обицојка, обицојла, протура, тамаћарка... Погрдна именована језички манифестују наглашени презир говорне заједнице према особама које много једу, као и према похлепи сваке врсте. Нарочито је упечатљив однос према јелу, кроз који се испољавају и друге карактерне црте – неконтролисаност нагона, склоност претеривању, хедонизам, себичност, необазривост према другима, што је у супротности са традиционалним и религиозним моралним начелима.

Фрагмент дијалекатске језичке слике света југоисточних српских говора који се односи на репрезентацију концепта телесности доминантно попуњавају лексичке варијанте експресивног садржаја, у којем је одражен нетолерантан однос заједнице према физички слабиим лицима. Креативност језичке личности, која се огледа у формирању великог броја синонима пејоративног садржаја у домену квалификације слабог телесног састава, мотивисана је презривим односом колектива према појединцима неспособним за рад, према онима који нису у стању да допринесе заједничком напретку и који ремете нормалан ток друштвеног живота. Истим ставом може се објаснити потреба говорника да бројним именима исте намере маркира особу са телесним недостатком: *богаљив, валичан, маанит, манит, манљив, слутан, наслутен, фаличан, неспособан, осакћен, алнут, алтав, антив, бележит, сапетљив, сапетњичав, трошан, уједен, ујет, улав, улогав, улогавен, чалнут, чељав, чољ, чољав, чурукљив... , при чему је народ нарочито нетрпељив према хромим особама: крив, бангав, богаљив, гегав, генгав, кљакав, кљекав, патрав, ћопав, андрав, кривоног, кривоногас, једнокљав, багаљив, врљоног, кечав, клекав, клецав, клинав, кондав, кривокљк, патравишк, шажес, шантрав, шантав, шатрав, шепав, чутац / багаљивча, кљакавац, кљакавитина, кривак, кривендёл, кривља, кривокљкоња, кравча, кривша, ћопна, ћопавко, ћопавитина, ћопендил, ћопко, ћопља, ћопча, ћопша... / гегла, гегна, климка, кљакавитина, кривка, кривла, кривна, кривокривка, патравица, патравка, патравитина... Бројност ознака којима се хром човек квалификује и именује показује да носители призренско-тимочких говора дефект хода сматрају најупечатљивијим телесним деформитетом. Није занемарљив ни број номинација за особе са говорном маном, а та језичка чињеница доприноси разумевању наивне концептуализације човека пре свега као социјалног бића, које се друштвено реализује првенствено посредством говора. Биолошки фактори који умањују квалитет међуљудских интеракција и отежавају вршење друштвених улога у средишту су колективне перцепције, а појединци са оштећењем говора и вербално су обележени бројним експресивима: *бњћавац, бњћало, брбало, ецкоња, заецко, заецкоја, јецкало, јецкоња, мута, мутавац, њуња, њуњало, шелјукан, шепелан, шепелња, шовелан, шопелка, шошкало, шошка... / бњћавица, врскавица, мутна, мутла, њуњавка,**

шупељка, шупељана, шушљавка, шушина, шушулејка, шушућа... С друге стране, припаднике југоисточних српских говора иритира претерана говорљивост, што провоцира њихову језичку креативност, која до изражаја долази у сва три домена категоризације, у лексичким ознакама које појмовно и семантички обједињују неке од елемената 'онај', 'који', 'много прича', 'празно прича', 'лупета', 'трабуња', 'оговара', 'трачари', 'гунђа': *алапáчес, алапáјес, алапарљив, брбљив, вревљив, галатљив, гуњгав, езичáт, зáорљив, језичáв, језичáт, лављив, лáнав, лóмотан, лóнав, млáтав, п́нђав, чáтрав, џаврљив, џеврљáт / њрматалíја, брбљало, баљезгало, бáмбало, бамбућа́ло, бáнђало, банђука́ло, банђу́р, бантрља́ло, блебетáло, брбља, брбљавац, брбљавитина, брботљивко, брнбало, вуждало, дрдорáн, дрндало, дрнкало, зáплес, заковрдáн, закрко́ја, закрца́ло, клопотáло, клопотáр, крекетáло, лапрдáло, лапрдáн, млатíна, млатíшума, оратцíја, оратлíја, оратник, пља́ка, пља́кало, пља́мпало, пља́мпација, пља́скало, трања́ло, трóпало, чекетáло, чекетáр, џáвкало, џаврлíја, џандрљивко, џвања́ло... / авлијáрка, алапáјка, алалáјка, алава́јда, алапарљивíца, алапáча, алапрда, брбљивíца, вуждáљка, галамцíка, галатљивка, галатнíца, глтнíжаба, дрдора́на, дрнда, езичáна, езичáра, езичáрка, решетáрка, секелéрка, секлérка, трчилáшка, чекетáрка, џавгáрка, џанђерíца...* Интересантно је да је синонимски ред са дистинктивним знаком 'мушка особа' далеко бројнији у односу на женске номинације, а оваква дистрибуција номинација резултат је стереотипног уверења да је брбљивост карактеристика жена. Мушкарац са таквом особином нарочито је подложен омаловажавању и подсмеху, па отуда велики број погрдних ознака високог афективног тоналитета.

Одлике карактера које дијалекатска језичка личност оштро осуђује јесу лицемерје, превара, лаж, превртљивост, подмуклост, препредењаштво, оговарање, а лица која региструје као носиоце ових особина језички маркира мноштвом синонима афективног садржаја, који се у негативном номинационом пољу препознају по интегрално-диференцијалном семантичком знаку 'непознана особа': *алава́јда, алаванта, алаву́жда, газивéринац, вртика́јца, вртиреп, вртолома, врдалама́, врдало, врдолаш, врдоља́к, дунíветар, ебивéтар, ебивéтроња, еше́к, кули́за, кулизáн, кулизáнко, кули́зица, кускунцíја, превртóја, превртóтина.. / лб́жла, лб́жна, лб́жосáна, мазну́љћа, палавурда, паламарка, пошушња́ра, пошушња́рка...* У језгру концептосфере негативних унутрашњих особина налазе се и поквареност, безосећајност, безобзирност, мржња, завидност, подлост, повређивање других, што се на дијалекатској језичкој слици света манифестује синонимским редовима чији чланови комбинују ове елементе и језички репрезентују носиоце ових особина, са инваријантним значењским обележјем 'зла особа': *áла, алосíна, алавóтина, алаву́жда, алéтина, гáд, гáдеж, гадíна, гадосíја, гадури́ја, гадури́на, канс́р, катилја́к, лошља, лошотíја, ништавац, ништа́вко, ништак, ништачíна, ништачовéк... / вадоду́шница, вапиру́ља, вештегáрка, вéштица, гадури́ја, гадури́на, оштрокóнца, оштрокóнцула, пáкосница, пакошчíка...* Етичке вредности говорне заједнице ишчитавају се управо преко негативних номинација из сфере моралности, јер оне најупечатљи-

вије и најсликовитије рефлектују друштвено неприхватљиве црте карактера, а самим тим истичу оно што је пожељно са становишта општеприхваћеног морално-понашајног обрасца, на основу чега је могуће реконструисати карактерни профил прототипичне личности са југоистока Србије. Лексичко-семантички састав репрезентата најбројнијег синонимског реда у категорији именовања женских особа одражава традиционално поимање женског морала и владајуће норме у том домену: *бесрамуља, ваћкалица, влинта, врајлетина, вртирепка, вуксетина, вуцара, вуцла, дрoљна, дрoца, курвeштија, курвeштина, курвoљина, курка, курла, нажмикуља*... Називи за бесрамну жену интегришу идеографске предзнаке 'морална посрнулоост, сексуалност, безобразлук, блуд, разврат', који укључују компоненту објективне оцене 'то је лоше' и низ конотативних сема које експресивно и емотивно интензивирају денотативно значење. На аксиолошком значењском плану актуелизира се сема субјективне оцене којом је исказан колективни суд, и у тим сегментима семантичке структуре фиксирани су специфичности менталитета носилаца говора и утиснути кодови локалне културе.

Један од базних концепата у наивном сазнању дијалекатске језичке личности и један од кључних за разумевање менталитета као специфичног односа према свету и животу јесте однос према раду, о чему сведочи богат лексички репертоар који реализује значење 'лења особа': *аламан, алобитан, алобитник, ало-сија, алошина, бадавација, бађавашник, бађавција, бизгoвчина, бицман, дебелидер, демба, дембедел, дембел, залудњар, калпазан, ладавничар, локмаш, трутoв, трутoвчина, џабалија, џабалeбарoш, џабалeбоња*... / *бађавсeдница, бађавци-ка, бицманка, гњeтла, гњeцла, гoтoванка, залудничарка, лeњка, лeњoгуза, лeњчeрка, лeњчугарка*... Номинационе јединице које на наивној језичкој слици света попуњавају овај сегмент објективне стварност садрже представе социјума о раду, који се конципира као основна социјална и морална вредност, и изразито негативан став носилаца дијалекта према лењим људима. Лексичка продуктивност израженија је у категорији номинације мушких особа, а такав језички резултат указује на друштвено пожељни модел радно активног мушкарца, који је стуб породице и друштва. Вредан човек се намеће као прототипичан представник колектива, што подржава традиционалну представу о подели улога, где је дужност мушкарца да обезбеђује материјална средства и осигура финансијску стабилност породице. У том смислу, није изненађујуће што се у руралној средини вреднују способни појединци који добро зарађују, а маргинализују неспособни, нерадни и сиромашни. Погрдним називима којима су етикетиран сиромаси интерпретирано је схватање заједнице да сиромашни појединци нису пожељни чланови друштва, да се колектив према њима односи са омаловажавањем и прекором, јер је економска сигурност општи интерес социјума и један од његових приоритетних циљева: *батакција, бездинаровић, бoжјак, бујер, гoлeдија, гoлиштар, гoлогузан, гoлогузоња, гoлоигра, гoлокoтра, гoлошија, гoлча, гoљча, гoљбк, гoљча, гуламфер, немач, сиромá, сиромáчич, слeпац*... Народ, с друге стране, јавно процењује и оцењује однос имућних према сопственом новцу и изражава свој негативни суд према тврдицама, именујући их богатим пејоративним реперто-

аром: *гьгріца, гьњгач, драмсѣз, јагуріца, несвидљівко, несвидљівча, скрѣжа, скрѣжавац, скрѣља, скрѣља, скрѣтина, стіпса, стіпсар, стіпсогуза, стіпсоль, стіпсколь...*

Пресек првих петнаест најбројнијих синонимских редова у категоријама квалификације и номинације мушких и женских лица у говорима југоисточне Србије потврђује тенденцију дијалекатске језичке личности да вербално обележи негативне људске особине, при чему се уочава доминација непожељних духовних особина у односу на телесне и тежња да се носиоци таквих унутрашњих карактеристика маркирају што већим бројем лексичких варијаната. Многобројни синонимски редови у домену унутрашње карактеризације личности истичу актуелни интерес припадника југоисточних српских говора за оне људске особине које су суштински важне за просперитет заједнице и друштвену интеракцију. У говору су истакнуте морално-карактерне црте појединаца које умањују квалитет међуљудских односа, а то су обест, непоузданост, злоба, склоност претераном говорењу. Социјалну стабилност заједнице, нарочито породице, разара бешчасће жена, и такве су жене изложене јавном руглу и маркиране најпогрднијим називима. Народ региструје менталне и телесне црте које онемогућавају идивидуи да реализује очекиване улоге или је ометају да се као равноправни члан интегрише у заједницу, при чему не исказује емпатију према носиоцима таквих унутрашњих и спољашњих карактеристика, већ их вербално етикетира пејоративима високог степена експресивности и тиме потпуно изопштава из функционалног друштвеног оквира. Многочлани синонимски редови профилишу друштвено пожељну слику човека, која је архетипски утиснута у свести човека са југоистока Србије као прототип у односу на који се припадници говорне заједнице процењују. За представнике југоисточних српских говора прототипичан мушкарац је интелигентан, радан, психички стабилан и поштен, а прототипична жена је честита, уредна, мудра и вредна. Приметна је квантитативна доминација негативних мушких номинација, чији узрок, највероватније, лежи у подели улога и чињеници да су у традиционалном друштву и руралним срединама мушкарци друштвено активнији, а самим тим су и њихове карактеристике транспарентније и изложене јавном суду.

Укупна статистика негативних вербалних репрезентација показује да пет најбројнијих синонимских редова садржи следећа идентификациона семантичка обележја: 'глуп' (257 лексичких ознака), 'лењ' (173), 'неуредан' (168), 'брбљив' (151), 'непоуздан' (133). Семантичке карактеристике многочланих синонимских редова садрже негативне асоцијације, на основу којих се може реконструисати прототипичан профил становника југоисточне Србије. На самом врху вредносне скале је ментално здравље, затим спремност на рад и уредност. Народ са овог подручја изнад свега цени бистар ум и пристојан, уредан спољашњи изглед, који је у вези и са менталним развојем и са радним активностима човека. Специфичне лингвокултурне црте ове говорне зоне манифестују се у микросистему именовања халапљивих особа, где до изражаја долази презрив однос колектива према похлепи сваке врсте. Источносрбијанском менталитету иритантна је претерана

говорљивост, посебно код мушких лица. У говору су истакнуте интелектуалне и морално-карактерне црте појединаца које умањују квалитет међуљудских односа и нарушавају социјалну стабилност породице и заједнице, а то су лудост, глупост, бестидност, обест, непоузданост, злоба, тврдоглавост. Народ, такође, перципира и вербално маркира она телесна својства које су концептуално најчешће у вези са здрављем, а која отежавају или онемогућавају појединцу да реализује очекиване друштвене улоге. Бројчани подаци показују да су хромост (118 лексема) и неухрањеност (96) најнепожељније спољашње карактеристике.

Логичка повезаност која постоји међу појавама из објективне стварности пресликава се на значењску структуру ознака за поједине особине и носиоце датих особина, тако да су парадигматски односи унутар лексичког система детерминисани изванјезичким факторима. Најбројнији синонимски редови у лексичко-семантичком систему говора југоисточне Србије предочавају логичку и системску повезаност изванјезичких појава и репрезентују начин на који говорници ове дијалекатске зоне концептуализују свет око себе. Рангираност синонимских редова пружа увид у модел категоризације објективне стварности и у систем вредности становника са овога терена, тако да се може поуздано уочити које су то људске особине посебно значајне и шта се у народу перципира као важно, како за индивидуално, тако и за опште добро. Распоред синонимских редова одаје тенденције у схватању света и човека, које носе лингвокултурни печат овог ареала. Синонимски ред, као најужа семантичка група у оквиру лексичко-семантичке парадигме, најиздиференцираније, најпрецизније и најефектније описују човека, сликовито дочарава варијантни потенцијал народних говора и предочава способност дијалекатске језичке личности да шароликим дијапазоном језичких средстава нагласи значењске нијансе и да пронађе адекватне механизме како би лексичким синонимом постигла потпуни семантички и прагматички ефекат.³ Процес формирања синонимских редова у народним говорима почива на моделима творбене и семантичке деривације, укључујући сликовито и емотивно преосмишљавање реалности и компоненте традиционалне културе колектива и његов наивни поглед на свет.

---

³ „В МСР (многочисленые синонимические ряды, прим. аут.) обнаруживаются и воплощаются как частные денотативные и сигнафикативные различия, так и коннотативные различия синонимов, т. е. человек представлен в максимуме оттеночных, дифференцирующих его ипостаси смыслов. МСР позволяют выделить в образе человека тонкие оттенки, которые не всегда актуализируются в речи, но само их существование и возможность актуализации делают многочленную синонимику самым эффективным инструментом описания человека с наибольшим вниманием к тонкостям, деталям” (Покровская 2008: 8).

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 2016: Н. Богдановић, *Антропографски речник југоисточне Србије*, СДЗБ LXIII, Београд, 1–276.

Покровская 2008: О. В. Покровская, *Языковой образ человека в синонимических репрезентациях: опыт разработки частной теории (на материале русского и английского языков)*, Афтореферат диссертации, <<http://www.dissercat.com/content/yazykovo-i-obraz-cheloveka-v-sinonimicheskikh-reprezentatsiyakh-opyt-razrabotki-chastnoi-teor#ixzz4yaHZOfOJ>> 8. 11. 2017.

Хисамова-Хисматуллина 2016: В. Н. Хисамова, Л. Г. Хисматуллина, Синонимические репрезентации физиологических состояний человека в татарском и английском языках, *Научный диалог*, № 4 (52), <http://nauka-dialog.ru/arxiv/2016/nauchnyij-dialog-2016-4-52/>, 8. 11. 2017.

Tanja Z. Milosavljević

SYNONYMIC CHAINS AS AN EXPRESSION OF THE LINGUO-CULTURAL SPECIFICITIES OF THE DIALECTS OF THE LEXICAL SYSTEM

Summary

The topic of this paper are synonymic chains as a means of representing the linguistic image of man and a reflection of the linguo-cultural specificities of a dialectal lexical system. By means of a cognitive-semantic and linguo-cultural analysis of multi-part synonymic chains from the anthropographic lexis of the Prizren-Timok dialect region, we will evaluate the way in which synonymic chains reflect specific linguistic and cultural features as well as the mentality of the dialectal personality and its views of the world. The material used in the study was taken from the *Anthropographic dictionary of South-East Serbia* (Bogdanović 2016). The overall statistics of negative verbal representations indicate that five of the most numerous synonymic chains contain the following semantic features: 'stupid' (257 lexical features), 'lazy' (173), 'untidy' (168), 'talkative' (151), 'unreliable' (133). At the very tip of this value scale we find mental health, and then the willingness to work and be neat. Numerous synonymic chains in the domain of internal characterization of a person indicate the current interest of the members of South-East Serbian speech for those human features which are of essential importance for the prosperity of a community and social interaction. Multi-part synonymic chains profile a socially desirable image of a man from South-East Serbia as the prototype which against which

the members of a speech community are evaluated. For the representatives of the South-East Serbian speeches, the prototypical male is intelligent, hard-working, psychologically stable and honest, and the prototypical woman is pure, neat, wise and diligent.

Key words: synonymic chain, linguo-cultural specificities, the Prizren-Timok dialect region.